

Inhoudsopgave

Inleiding	7
1. Een Leids historisch ethos? De epistemische deugden van Fruin en Acquoy	19
2. Voorbeeld en voorganger Robert Fruin en Godefroid Kurth als vaders van de geschiedwetenschap	37
3. De Israëlieten te Mekka Een negentiende-eeuwse controverse over epistemische deugden	59
4. De Germaanse trouw van Georg Waitz Een morele, politieke, sociale en epistemische deugd	83
5. De narcissen van Sophie Weisse Anekdoten, memoires en de heroïsering van Leopold von Ranke	101
6. 'Werken zoo lang het dag is' Sjablonen van een negentiende-eeuws geleerdenleven	117
7. Waarheidszin en waarheidsliefde Een vrijzinnige synthese van geloof en wetenschap	141
8. Waarheidszin, verdraagzaamheid en mensenliefde A.M. Kollwijn en het nut van de geschiedbeoefening	161
9. Rickert in Nederland Sporen van neokantiaanse geschiedfilosofie	171

Epiloog	193
Noten	201
Verantwoording	265
Dankwoord	269
Register	271

Inleiding

Ruim honderd jaar geleden richtte de Leidse universiteitsbibliotheek een academisch heiligdommetje in. Het was een replica van de studeerkamer van professor Cornelis Petrus Tiele (1830-1902), een godsdiensthistoricus die de faam van de Leidse theologische faculteit tot ver buiten Nederland had verbreid. Omringd door goedgevulde boekenkasten stond daar zijn bureau, 'als wachtende op den komst van den geleerde, en juist, zooals wij die bij Tiele's leven hebben gekend: de veeren pennen, het vloeiblad met gewerkte initialen, de papier-cassette, het laklampje, het beeldje van [de Duitse historicus Theodor] Mommsen, photographieën'.¹

De journalist die deze sfeerimpressie noteerde, zag Tiele in gedachten alweer plaatsnemen aan zijn bureau. Daarvoor was dit museumje tenslotte bedoeld: 'Het geheel voert ons tot den man, die in deze omgeving heeft gedacht en gearbeid.' De journalist stelde zich voor hoe een schuchtere student hier zou aankloppen en door de hoogleraar welwillend zou worden ontvangen. Wat voor een vertoon van beschaafde geleerdheid zou dan volgen! De professor zou luisteren, 'dadelijk de kern vattend der zaak', en de student 'voorzichtig en wijs' adviseren.² De scène zou, met andere woorden, illustreren wat voor een voorbeeldige geleerde Tiele was geweest.

Zo ging het rond 1900 wel vaker. Als wetenschappers werden geprezen, betrof die lof niet zelden hun persoon en de karaktereigenschappen die zij in hun werk etaleerden. Hun ontdekkingen en publicaties volgden vaak pas in tweede instantie. Wat Tiele volgens zijn opvolger, William Brede Kristensen, zo'n uitmuntende wetenschapper maakte, was niet primair zijn theorie van religieuze evolutie, maar zijn 'volharding', 'kritische en psychologische takt' en 'helder verstand tezamen met het gevoeligste gemoed en den reinsten wil' – precies zoals Charles Darwin voor zijn grootste Britse fan, Thomas Huxley, niet allereerst een evolutietheoreticus was, maar 'the incorporated ideal of a man of science', gekenmerkt door onafhankelijkheid, intellectuele moed

en 'almost passionate honesty'.³ Het waren, met andere woorden, houdingen, attitudes, deugden of karaktereigenschappen die mannen als Tiele de status van modelwetenschapper bezorgden.

Vanwege deze wijdverbreide focus op de deugden van wetenschappers werd de vraag 'wat is goede wetenschap?' bijna als vanzelf vertaald naar 'wat is een goede wetenschapper?' Voor zover er rond 1900 een wetenschapsethiek bestond, was dat een ethiek die cirkelde rond de *wissenschaftliche Persönlichkeit* – de man (nog zelden een vrouw) die, net als Tiele, 'ernst', waarheidsliefde en nauwkeurigheid geïnternaliseerd had.⁴

Openluchtmuseum

Is dit een beeld uit de prehistorie van de wetenschap? Een vertederend inkijkje in een wereld waarin wetenschap nog een zaak van persoonlijke bildung was en de academie een instituut van beschaafde heren met deftige lorgnetten? Voor moderne wetenschappers, verwickeld in verbeterde gevechten om hogere output en rankings, lijkt de studeerkamer van Tiele een openluchtmuseum – een plek waar turf gestoken wordt en graan met sikkels geoogst.

Want hoe onherkenbaar is de wetenschap sinds 1900 veranderd! Studeerkamers hebben plaatsgemaakt voor hightech laboratoria. Beschaafd discussiërende wetenschappers hebben gezelschap gekregen van fel concurrerende onderzoeksgroepen. Al wist ook Tiele's generatie wel wat haantjesgedrag was, nooit eerder moesten wetenschappers zich zo *in the picture* werken om voor onderzoeksgeld in aanmerking te komen. Daarbij komt, in allerlei vakgebieden, een onoverzichtelijke grootschaligheid waarin institutionele en/of commerciële belangen de boventoon voeren. Karakter, deugd en persoonlijkheid lijken in deze context achterhaalde, irrelevante categorieën.

Daar komt bij dat 'deugd' als term nogal ouderwetse associaties heeft gekregen. Zo gemakkelijk als negentiende-eeuwers spraken over 'die Tugenden des Historikers', zo archaïsch klinkt zo'n frase

tegenwoordig. Deugdzaamheid doet denken aan victoriaanse alcohol- en prostitutiebestrijders, niet aan wetenschappers die met ‘volharding’ en ‘kritische takt’ hun werk doen. En dat is geen recent verschijnsel. Al in 1934 stelde de dichter en essayist Paul Valéry dat deugd uit het Franse vocabulaire aan het verdwijnen was: ‘Vertu, messieurs, ce mot vertu est mort, ou, du moins, il se meurt.’⁵

Als de afstand tussen toen en nu zo groot is, waarom zouden we dan moeite doen ons te verdiepen in negentiende-eeuwse geleerden, in studeerkamers met laklampjes en in archaïsche categorieën van deugd en ondeugd?

Geschiedenis van de geesteswetenschappen

Als dit boek onderzoekt wat onpartijdigheid, waarheidsliefde en waarheidszin voor negentiende- en vroegtwintigste-eeuwse geesteswetenschappers betekenden, doet het dat niet in de eerste plaats vanwege de hedendaagse relevantie van deze deugdtaal (al is die relevantie er wel degelijk, zoals ik in de epiloog zal betogen). Het primaire doel van dit boek is een inhoudelijke en methodologische bijdrage te leveren aan het jonge maar snel groeiende vakgebied dat ‘geschiedenis van de geesteswetenschappen’ heet.⁶

Op het eerste gezicht lijkt *history of the humanities* een samenvoeging van kleinere vakgebieden die al geruime tijd bestaan: de geschiedenis van de filologie, de geschiedbeoefening, de kunstgeschiedenis, de muziekwetenschap, de (historische) taalkunde, de literatuurwetenschap, de religiewetenschap en wat dies meer zij. ‘Geesteswetenschappen’ is echter meer dan een paraplubegrip en *history of the humanities* meer dan een boekbinderssynthese van disciplinaire geschiedenissen. Het doel van dit nieuwe onderzoeksterrein is niet om bestaande vakgebieden op te schalen, maar om nieuwe kennis te genereren door disciplines die tot dusver vaak afzonderlijk werden bestudeerd met elkaar te vergelijken. Zoals de redacteurs van het tijdschrift

History of Humanities in 2016 programmatisch verklaarden: '[W]e feel that the ambition to write comparative historiographies of the humanities is a powerful heuristic that fills a conspicuous lacuna in the history of knowledge.'⁷

Cruciaal voor dit project is niet de vraag waar de geesteswetenschappen precies beginnen en ophouden. *Studia humanitatis*, *Geisteswissenschaften* en *humanities* zijn namelijk historisch gegroeide begrippen, die in verschillende (historische, geografische) contexten verschillende ladingen dekken. Onderscheidde de *studia humanitatis* zich in de Italiaanse Renaissance vooral van de *studia divinitatis*, in negentiende-eeuws Duitsland was het front verschoven naar de natuurwetenschappen. Mannen als Wilhelm Dilthey, Wilhelm Windelband en Heinrich Rickert probeerden het eigene van literatuur-, muziek- en geschiedwetenschap te bepalen door hun studieobjecten en/of onderzoeksmethoden te contrasteren met die van natuur- en scheikundigen. Het tegenwoordig gangbare begrip *humanities* daarentegen schurkt dichter tegen het onderwijs aan. Vooral in Amerikaanse contexten verwijst *humanities* naar *liberal arts* zoals onderwezen in *liberal arts colleges*.⁸ Kortom, wat de geesteswetenschappen zoal omvatten, kan niet in één tijdloze formule worden gevat.

Veel belangrijker dan domeinafbakeningen zijn comparatieve invalshoeken: *historians of humanities* willen inzichten, ervaringen, idealen en gewoonten van wetenschappers in diverse geesteswetenschappelijke disciplines met elkaar vergelijken. Waarom maakte filologische tekstkritiek in de vroege negentiende eeuw in allerlei vakgebieden furore? Waarom vonden *Übungen* of informele seminars zo'n snelle verbreiding in vrijwel alle geesteswetenschappen? Hoe omstreden was de 'politische Professor' (de hoogleraar als publieke, politiek geëngageerde intellectueel) in verschillende disciplines? Wat betekende *German thoroughness* voor Amerikaanse geesteswetenschappers rond 1900? En welke effecten had de dekolonisatie na de Tweede Wereldoorlog op vakgebieden als de oriëntalistiek, de literatuurwetenschap en de geschiedschrijving?

Het wetenschappelijke zelf

Als dit het soort vragen is waarover historici van de geesteswetenschappen willen nadenken, dan luidt de vervolgvraag welke gezichtspunten voor deze exercitie het meest geëigend zijn. Eén mogelijke invalshoek is voorgesteld door Rens Bod, die in *De vergeten wetenschappen* (2010) in kaart brengt hoe taal-, literatuur- en geschiedwetenschappers de eeuwen door op zoek zijn geweest naar patronen en regelmatigheden. Tegenover het neokantiaanse argument dat geesteswetenschappers primair geïnteresseerd zijn in het ‘bijzondere’ en ‘unieke’, laat Bod met allerlei voorbeelden zien dat geesteswetenschappers ook ‘algemene’ inzichten genereren, variërend van grammaticale regels tot muzikale wetmatigheden.⁹ Anderen hebben geopperd dat vergelijkend onderzoek naar geesteswetenschappers zou kunnen inzoomen op gedeelde praktijken, zoals het colligeren en vergelijken van teksten, het opsporen en corrigeren van inhoudelijke of stilistische inconsistenties en het vervaardigen van glossen, commentaren en indices.¹⁰

Beide suggesties zijn veelbelovend, al was het maar omdat ze onderzoek stimuleren naar aspecten van het geesteswetenschappelijk bedrijf die zowel in de beeldvorming als in de wetenschappelijke literatuur onderbelicht zijn gebleven. Tegelijk dekken ze, vanwege hun specifieke focus op patroonherkenning en filologisch geïnspireerde praktijken, slechts een deel van wat geesteswetenschappers denken, hopen, voelen en doen. Er zijn andere, complementaire perspectieven denkbaar – misschien zelfs perspectieven die niet alleen een bepaald type (patroonzoekende, filologisch geïnspireerde) onderzoekers voor het voetlicht brengen, maar die thema's aan de orde stellen die iedere geesteswetenschapper in heden en verleden links- of rechtsom aangingen.

Dit boek stelt zo'n alternatieve invalshoek voor – tegelijk een derde antwoord op de vraag hoe de geschiedenis van de geesteswetenschappen zou kunnen worden beoefend. Het zoomt in op het ‘wetenschappelijke zelf’: op de persoonskenmerken

die mensen binnen en buiten de universiteit met een wetenschapper associeerden. Wat was typerend voor het 'zelf' van een wetenschapper? Welke karaktereigenschappen werd een wetenschapper geacht te bezitten? Welke attitudes, talenten en/of vaardigheden golden als wenselijk of zelfs onontbeerlijk voor wetenschappelijk werk?¹¹

Om ten minste drie redenen lijkt deze invalshoek geëigend voor een geschiedenis van de geesteswetenschappen. Allereerst speelden (en spelen) vragen naar *scholarly selfhood* in elke discipline en in elke tijd. Iedere student of aankomende geleerde werd gesocialiseerd in een taakopvatting, werkwijze en habitus die correspondeerden met een beeld van wat een wetenschapper is. Dit betekent dat vergelijkingen niet aan specifieke casussen zijn gebonden: Japanse literatuurwetenschappers gespecialiseerd in Yasunari Kawabata kunnen evengoed meedoen als Portugese kunsthistorici onder de Estado Novo.

In de tweede plaats liepen opvattingen over het wetenschappelijke zelf niet zelden uiteen, met conflict, debat of subtielere vormen van *boundary work* tot gevolg. Wie nagaat waarom Leopold von Rankes leerlingen zich distantieerden van de 'moralistische' Friedrich Christoph Schlosser, waarom oriëntalist als Carl Heinrich Becker en Martin Hartman in de late negentiende eeuw de strijd aanbonden met de 'philologische Kleinarbeit' van Heinrich Leberecht Fleischer en waarom de musicoloog Philipp Spitta (om nog één Duits voorbeeld te noemen) 'estheticisme' à la Eduard Hanslick achter zich wilde laten, stuit op heel verschillende debatten, gevoerd in verschillende registers, in uiteenlopende (academische) contexten.¹² Maar al deze discussies draaiden om het wetenschappelijke zelf – om de vraag wat de karakteristieke eigenschappen zijn van respectievelijk een historicus, een oriëntalist en een muziekwetenschapper.

Tot slot laat *scholarly selfhood* zich breed contextualiseren. Het wetenschappelijke zelf stond namelijk nooit los van andere (private, politieke, economische) 'zelden'. De deugden van een wetenschapper overlapt met die van een vader, een burger en een gelovige. Ze werden omschreven in termen die soms

aan vroegmoderne repertoires werden ontleend, maar even-
goed afkomstig konden zijn uit burgerlijke morele vertogen.
Met de vraag of en hoe deugden konden worden aangeleerd
belanden we midden in de pedagogiek, in negentiende-eeuwse
mensbeelden en in sociale conventies die de interactie tussen
hoogleraren en studenten mede bepaalden. En al is de *campus
novel* een twintigste-eeuws genre, literaire en journalistieke
parodieën op de eigenaardigheden van wetenschappers (als
soort of in specifieke gedaanten) zijn eeuwenoud. Een ge-
schiedenis van het wetenschappelijke zelf is dus in staat veel
bredere cultuur- en wetenschapshistorische perspectieven te
verdisconteren.

Deugden en ondeugden

In de periode die dit boek bestrijkt – de late negentiende en
vroeg twintigste eeuw – werd, zoals gezegd, het wetenschap-
pelijke zelf veelal in termen van deugden en ondeugden
besproken. Historici debatteerden over wat ‘die eerste Tugend
des Historikers’ was: de voornaamste, meest karakteristieke
deugd van een geschiedschrijver.¹³ Oraties en openingscolleges
boden hoogleraren gelegenheid tot moralistische meditatie
over de ‘Gesinnung’ waarop het in alle wetenschapsbeoefening
aankwam.¹⁴ In briefwisselingen waarschuwden oudere geleerden
hun jongere collega’s voor ‘the besetting sin of young scholars, in
this generaton at least, viz. pride and conceit’.¹⁵ En als een noeste
werker in het geesteswetenschappelijk bedrijf was overleden,
schreef de conventie voor dat ‘s mans deugden, wetenschappelijk
en anderszins, piëteitsvol werden gememoreerd.’¹⁶

Hiermee is niet gezegd dat het wetenschappelijke zelf louter
in termen van deugden werd aangeduid. Deugden (*virtues*,
Tugenden) was een weinig omlinjnde categorie, die door veel
negentiende-eeuwse auteurs vrij losjes werd gebruikt, zonder
pogingen tot definitie of afbakening. Meer dan eens lijken
deugden met plichten, vaardigheden, attitudes en talenten

te overlappen. Dit impliceert dat een strakke (filosofische) definitie van deugden niet zomaar in het historische materiaal mag worden *hineininterpretiert*. 'Deugden' fungeerde als een paraplubegrip voor een bredere variëteit aan eigenschappen, attitudes en vaardigheden.¹⁷

Een geschiedenis van het geesteswetenschappelijke zelf in de negentiende en vroege twintigste eeuw zou bij dit brede, alomtegenwoordige deugddiscours kunnen beginnen. Over welke deugden, zou ze kunnen vragen, discussieerden geesteswetenschappers zoal? Welke betekenissen hadden 'Kritik', 'Präcision' en 'Penetration' in negentiende-eeuws Duitsland?¹⁸ Hoe verhielden zulke *epistemic virtues* zich tot morele, politieke en religieuze deugden? Waarom meende de historicus Georg Busolt dat 'ein lange, methodisch geschulter, streng auf die Erforschung der Thatsachen gerichtete Blick' buiten het bereik van vrouwen viel?¹⁹ En wat voor onderwijsvormen, onderzoekspraktijken en carriëremechanismen stelden wetenschappers in staat zoveel waarde aan deugden te hechten?

Exploraties

Het doel van dit boek is deze vragen te verkennen en daarmee de contouren te schetsen van een nieuwe onderzoekslijn.²⁰ 'Verkennen' en 'schetsen' zijn in dit verband belangrijke begrippen. *De deugden van een wetenschapper* biedt namelijk geen overzichten en trekt geen conclusies – daarvoor is de onderzoekslijn nog veel te pril. Veeleer wil het boek een thema op de agenda zetten, een gesprek op gang brengen en collega-onderzoekers uitnodigen historisch onderzoek naar wetenschappelijke deugden en ondeugden mee te helpen ontwikkelen.

Daarmee samenhangend is *De deugden van een wetenschapper* geen monografie, maar een bundeling van essays die uiteenlopende personen, vakgebieden en (on)deugden ter sprake brengen, in de hoop met deze variëteit aan voorbeelden te kunnen laten zien hoe historisch onderzoek naar wetenschappelijke deugden

en ondeugden er in verschillende contexten zou kunnen uitzien.²¹
Een drietal vragen staat hierbij centraal:

1. Wat *betekenden* deugden als onpartijdigheid, waarheidsliefde en trouw?
2. Waarom hechtten negentiende- en vroegwintigste-eeuwse geleerden zoveel *belang* aan deze deugden?
3. Welke praktijken (variërend van theevisites tot voorbeeldfiguren) zetten zij in ter *bevordering* van wetenschappelijke deugdzaamheid?

Hoofdstuk 1 onderzoekt de eerste deelvraag aan de hand van Robert Fruin en J.G.R. Acquoy, twee bevriende Leidse hoogleeraren (ze liggen in hetzelfde graf begraven) die hun afkeer van grote gebaren en politiek-religieus gekleurde geschiedschrijving vertaalden in een ethos van strenge geleerdheid. Hoofdstuk 2 vergelijkt de postume reputatie van Fruin in Nederland met die van Godefroid Kurth in België en betoogt dat beide mannen als historiografische ‘vaderfiguren’ fungeerden, zij het dat Fruin meer dan Kurth een wetenschappelijke *persona* belichaamde waarop het nageslacht zowel deugden als ondeugden kon projecteren. Hoofdstuk 3 ruilt de geschiedwetenschap in voor de oriëntalistiek en illustreert aan de hand van een emotioneel debat over Reinhart Dozy’s *De Israëlieten te Mekka* dat het misleidend zou zijn om deugden als scherpzinnigheid (*Scharfsinn*) te isoleren van andere, overlappende of contrasterende deugden. Karakteristiek voor een negentiende-eeuws begrip van het wetenschappelijke zelf waren ‘constellaties’ of ‘catalogi’ van deugden, waarin scherpzinnigheid een meer of minder belangrijke plaats innam.

Inzoomend op de tweede deelvraag van dit boek, betoogt hoofdstuk 4 dat *epistemic virtues* dikwijls niet te scheiden waren van morele en politieke deugden. De ‘trouw’ (*Treue*) die Georg Waitz werd toegeschreven was afkomstig uit een nationalistische interpretatie van Tacitus’ *Germania*, die in negentiende-eeuws Duitsland zowel historische, sociale als politieke connotaties